

РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА

*в історії
Волині*

Ministry
of Regional Development and Construction of Ukraine
Kremenets-Pochaiv State History and Architecture Reservation

Religion and Church in the history of Volyn

Collected scientific works

Edited by Volodymyr Sobchuk

Kremenets

2007

Релігія і церква в історії Волині

Збірник наукових праць

Під редакцією Володимира Собчука

Андрійченко В. Мистецтво історичних архівів на Волині XVI – I-й пол. XVII ст.	37
Баранчук С. Художній архів XVI – першої половини XVII ст. в історичних пам'ятках-пам'ятках Волині	48
Горб С. Архітектурні пам'ятки Митрофанівського монастиря в Ізяселі (1626–1632 рр.)	56
Кушнірська Н. Собори Волинської єпархії XVI – XVII ст.	71
Александрович В. Монастирська архітектура у Кременецькому історико-архітектурному заповіднику	102
Собчук В. Почаївська лавра Кременець	117
Курлик П. Почаївська лавра очима 2007	122

ББК 86.29(4 Укр)

С-55

— **Релігія і церква в історії Волині: Збірник наукових праць / Під ред. В. Собчука.** — Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2007. — 272 с.: іл.

У статтях збірника, написаних авторами на основі доповідей, прочитаних на науковій конференції „Храми Волині” (Кременець, 13–14 жовтня 2006 р.), висвітлюються різноманітні аспекти історії релігії і церкви на Волині, а також будівництва, функціонування і сучасного стану храмів у цьому регіоні.

Для науковців, викладачів, студентів та краєзнавців.

Упорядкування та наукова і літературна редакція – *Володимир Собчук*

ISBN 978-966-308-200-4

© Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2007

© Автори статей

© ТзОВ «Видавництво Астон», художнє оформлення, 2007

Лілія Гнатюк

МОНАСТИРИ І ХРАМИ

В СИСТЕМІ ОБОРОННИХ СПОРУД

СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ І РАНЬОМОДЕРНОЇ ВОЛИНИ

Монастирі-фортеці. У XV–XVI ст. на Волині виникає досить типовий для тодішніх суспільних відносин різновид храмових комплексів – монастир-фортеця. У цей час формується монастирське землеволодіння і в руках ченців зосереджуються чималі кошти, що стимулювало широке будівництво. Разом із тим укріплені монастирі, розташовані у володіннях великих землевласників, були важливими складовими системи їх оборони.

За своїм розташуванням та складом і конструкцією оборонних споруд монастирі-фортеці фактично суттєво не відрізнялись від приватних замків чи укріплень невеликих міст. При виборі місця для будівництва такого монастиря, як і для замку, вирішальним фактором була наявність природного захисту. Це міг бути мис, розташований на злитті річок чи врізаний у болотисту долину річки, крутий берег тощо.

Аналізуючи ці оборонні комплекси, можна простежити також ті самі закономірності розвитку та поступового ускладнення, які властиві замкам. Монастирі-фортеці наслідували прийоми планування резиденцій князів. Як і в замках, оборонні споруди монастирських комплексів розміщувалися по периметру двору; у їх склад часто включали житлові, а іноді й культові споруди, пристосовані до оборони. Загалом монастирські двори були відносно невеликі і мали досить щільну забудову.

У монастирях-фортецях можна простежити тенденцію поступового переходу від нерегулярного планування оборонного ансамблю до регулярного. Цей процес, що тривав понад 150 років, добре видно на групах найбільш характерних мурованих укріплених монастирів, що збереглися до наших днів.

Монастирі-фортеці, зведені в XV ст. – це здебільшого невеликі укріплення мисового типу, які мають у плані нерегулярну форму. Пізніше, наприкінці XV та в XVI ст., у плануванні їх з'являються елементи регулярності – відрізки оборонних стін між баштами, прямолінійні башти, пристосовані до ве-

дення вогню (обстрілу) і відносно рівномірно розміщені вздовж оборонних стін.

Характерним прикладом раннього монастиря-фортеці є **Троїцький монастир у селі Дермань**, збудований на землях князів Острозьких ще до середини XV ст. і відомий як важливий осередок просвітництва та книгодрукування¹. Розташування обителі характерне для укріплень мисового типу – вона займає край плато, яке в давнину з півдня було захищене ставком, із заходу – болотистими луками, а з півночі та зі сходу, з боку полів, монастир оточував глибокий рів, частина якого, можливо, заповнювалася водою зі ставка. Перед в'їздними воротами знаходився дерев'яний міст, перекинутий через рів, який міг бути підйомним.

Троїцький монастир-фортеця відноситься до порівняно невеликих укріплень. Захисні споруди склалися тут із кам'яної оборонної стіни та прямокутної в плані надбрамної башти. План монастиря відповідає абрису вершини пагорба і має форму неправильного багатокутника.

Ансамбль споруд чернечого осередку в селі Дермань майже не вивчений. Натурні дослідження, проведені О. Годованюк у 1970–1974 рр.², були спрямовані на з'ясування історичного вигляду оборонних споруд ансамблю та вивчення надбрамної башти-дзвіниці.

У результаті дослідження вдалося встановити, що вигляд існуючої нині надбрамної башти склався протягом трьох будівельних етапів³. Перший із них припадає на середину XV ст. Будівля, про яку тут ідеться, була в цей час досить масивною чотириярусною спорудою, прямокутною в плані. Монолітні стіни башти в нижній її частині лише зрідка прорізані бійницями або невеликими вікнами. Суворість вигляду дещо пом'якшувалася декоративними елементами східного та західного фасадів верхнього ярусу. Завдяки декору у вигляді аркатурного поясу, що складався з невеликих ніш, грі світлотіні на їх обрамлені та імпостах він контрастував із нижньою частиною споруди і візуально здавався легшим.

На четвертому ярусі надбрамної башти, найвищому, було чотирнадцять бійниць – по три на південному та північному і по чотири – на східному та західному фасадах, причому розміщення їх обумовлювалося ритмом глухих декоративних аркад. Бійниці призначалися для кругової оборони підступів до воріт і території монастирського двору.

У давнину надбрамна башта монастиря завершувалася зубчастим парапетом на зразок ажурної корони, який підсилював враження легкості верху споруди. Можливо, що зубці були лише декоративним елементом, не призначеним для оборони⁴.

¹ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе. – К., 1859. – Т. 4, отд. 2. – С. 122–123.

² Годованюк О. М. З досліджень Дерманського архітектурного комплексу // Українське мистецтвознавство. – К., 1974. – Вип. 6. – С. 190–200.

³ Там само.

⁴ Там само. – С. 197.

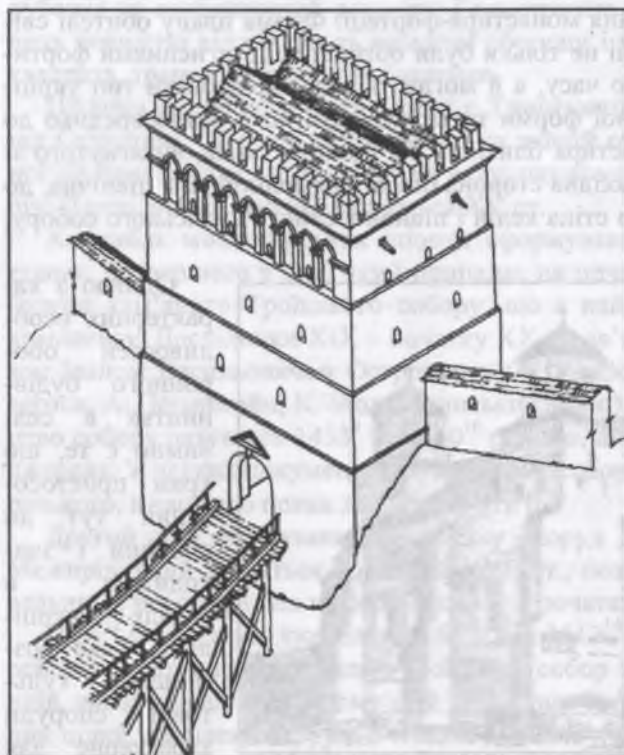

Рис. 1. Надбрамна башта Дерманського монастиря.
Аксонометрія. Вигляд із північного сходу.
Реконструкція станом на XV ст.

Спочатку верхній ярус башти не використовували для розміщення дзвонів. Немає також підстав стверджувати, що вони знаходились і нижче – на третьому чи другому ярусах. Звідси виникає думка, що в XV ст. споруда мала виключно оборонний характер і була основною баштою монастиря-фортеці.

Другий етап будівництва припадає на XVIII ст. Тоді виникла східна прибудова першого ярусу, що мала завершення у вигляді барочного фронтону з волютами.

Найзначніші перебудови надбрамної башти, які майже повністю змінили її вигляд, були проведені в 40-х рр. XIX ст. У цей час було закладено

бійниці, змінено поділ на яруси, пробито нові вікна, знищено верх зубчастого парапету, що вінчав башту, а в нижній його частині закладено й надбудовано п'ятий ярус дзвіниці, який завершили чотиригранним куполом. Під час перебудов XIX ст. знищено характерні риси оборонного будівництва XV ст., унаслідок чого оборона башта невеликого укріплення була перетворена в монастирську дзвіницю.

Інший принцип розташування на рельєфі та планування застосовано в Святогірському Успенському монастирі в селі Зимно. Природні рубежі та перепони використані при спорудженні цього оборонного комплексу лише частково. Монастир стоїть на високому лівому березі р. Луги. Ансамбль сформувався протягом другої половини XV ст.⁵ Спочатку було зведено оборонні стіни, Троїцьку церкву та келії⁶, а 1495 р. – Успенську церкву⁷, побудова якої

⁵ Логвин Г. Н. Архітектурний комплекс в Зимно // Архітектурні пам'ятники. – К., 1950. – С. 90.

⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе. – К., 1876. – Ч. 6: Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI–XVIII веке (1498–1795). – Т. 1. – С. 536–540.

завершила процес формування монастиря-фортеці. Форма плану обителі свідчить про те, що її будівничі не тільки були обізнані з досягненнями фортифікаційного мистецтва свого часу, а й могли творчо опрацювати тип укріплень правильної геометричної форми та застосувати його безпосередньо до умов місцевості. План монастиря близький до прямокутника, витягнутого зі сходу на захід. При цьому західна сторона більш прямолінійна, а північна, до складу якої входять північна стіна келій і північна стіна Успенського собору, утворює ламану лінію.

Рис. 2. Успенська церква Зимненського монастиря. 1495. Перспектива.
Реконструкція Г. Логвина

в монастирських комплексах, де храм займав, звичайно, центральне місце й був доміантою всього ансамблю, як правило, воно не зустрічається.

Друга особливість монастиря-фортеці в Зимно – це відсутність оборонного рову. Принцип диференціації розміщення оборонних споруд, що властиві укріпленням попередніх часів, найшов своє відображення в тому, що укріплення Зимненського монастиря розплановані з урахуванням природних умов.

З півночі і заходу монастир добре захищений крутими схилами, тому башти тільки ледь виступають тут по відношенню до стін. У вівтарі Успенської церкви влаштовано башту, яка мала захищати ворота й підходи до Троїцької церкви та печер⁷. А найменша захищеність природними рубежами підходів із півдня та сходу компенсована тим, що ці ділянки найбільше укріплені – тут влаштовано чотири із семи башт – дві кутові, в'їзна та кругла.

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. завершилося формування типу монастиря-фортеці з планом регулярної форми. Ансамблі, що виникли в цей час, характеризуються значно меншою залежністю від наявності природних

Однією з характерних особливостей оборонного будівництва в селі Зимно є те, що храм пристосований тут до оборони і знаходиться в складі укріплень. Таке розміщення культової споруди характерне для замків Волині (Острог, Старо-константинів), а

⁷ Левіцький О. И. Историческое описание Владимирско-Волынского Успенского храма. – К., 1892. – С. 9–11.

⁸ Логвин Г. Н. Архитектурный комплекс в Зимно... – С. 99.

рубежів та особливостей рельєфу. Геометрично правильні плани цих укріплень повністю відповідають вимогам оборони і мають форму прямокутника, квадрата, трапеції з кутовими баштами.

Цікавим ансамблем такого типу є **Троїцький монастир у селі Межиріч** під Острогом. Обитель розташована на давній околиці поселення, біля східної ділянки земляного оборонного валу, що оточував колись містечко Межиріч. Перші згадки про неї датуються XV ст.

Ансамбль монастирських споруд сформувався протягом двох основних етапів. До першого з них, який припадає на початок XV ст., відноситься побудова кам'яного Троїцького собору, що є найдавнішою спорудою всього комплексу. Дослідники XIX – початку XX ст. зв'язували його зведення з князем Іваном Васильовичем Острозьким (М. Петров, М. Теодорович, В. Переверзев, А. Перлштейн, К. Молендзинський та ін.). В окремих працях будівництво собору датується 1453⁹ та 1460¹⁰ роками, але без посилань на відповідні джерела. У деяких документах фундатором собору названо князя Януша Острозького, а час його появи датовано 1612 р.¹¹

Другий етап формування комплексу споруд Троїцького монастиря в селі Межиріч, який датується початком XVII ст., позначений масштабними будівельними роботами, що повністю змінили початковий вигляд ансамблю.

1606¹² (за іншими джерелами 1610¹³ чи 1612¹⁴) року Януш Острозький перейшов у католицизм і віддав Троїцький собор монахам ордену францисканців, які заснували при ньому свій монастир. У результаті довкола храму виник цілий комплекс споруд. З півдня та півночі до собору прибудовують симетричні двоповерхові корпуси келій із двома циліндричними оборонними баштами на розі кожного з них. Унаслідок цих будівельних робіт на початку XVII ст. Троїцький монастир перетворився в першокласну на той час фортецю, надійне укріплення на випадок нападів татар, наїздів сусідів чи народних повстань. Окрім того, на монастирському дворі зводяться господарські та житлові приміщення: коло північного корпусу келій – кухня, біля південно-східної башти – кам'яний житловий будинок, а біля північно-східної башти – будівля господарського призначення.

Спорудам початку XVII ст. властиві риси ренесансної архітектури, що проявляються як у характері загального задуму та об'ємно-просторовій структурі, так і в деталях, особливо декоративних. На відміну від лаконічного, дещо суворого Троїцького собору, будівлі початку XVII ст. відзначаються пишністю та ошатністю, притаманними цивільному будівництву.

Третій період історії Троїцького монастиря, який починається в другій по-

⁹ Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. Івана Франка, рукопис „Некоторые памятники православия на Волыни”, ч. 1, с. 131.

¹⁰ Orłowicz M. Przewodnik ilustrowany po Wołyniu. – Warszawa, 1929. – S. 275.

¹¹ Державний архів Житомирської області, ф. 90, оп. 1.

¹² Петров Н. И. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888. – С. 122.

¹³ Домбровский В. Острожска старина // Киевлянин. – К., 1840. – Кн. 1. – С. 95.

¹⁴ Orłowicz M. Przewodnik ilustrowany po Wołyniu... – S. 275.

ловині XIX ст.¹⁵, позначений перебудовами, які значною мірою знищили первісний вигляд завершень монастирських будівель, особливо їхніх дахів, та деякими іншими змінами, менш значними.

Оборонні стіни, що оточують територію монастиря, у плані утворюють трапецію. Кожен із чотирьох її кутів підсилений наріжною оборонною баштою. Орієнтація Троїцького собору апсидою на схід, розташування оборонних стін майже паралельно фасадам храму визначили орієнтацію наріжних башт. План кожної з них має форму правильного шестикутника. Ця форма плану повністю відповідала потребам оборони та безпосередньому призначенню башт – ведення флангового вогню вздовж стін та ліквідації „мертвого простору” біля їх підніжжя.

Незважаючи на грандіозні перебудови початку XVII ст., що перетворили монастир у кам'яну фортецю, давній Троїцький собор залишився композиційним центром ансамблю, домінантою, довкола якої були згруповані всі інші споруди. План монастиря – це план регулярної фортеці, який відзначається чіткістю та логікою побудови, а кожна з його споруд є невід'ємною частиною ансамблю.

Будівничі Троїцького монастиря в селі Межиріч належали до різних епох, керувалися у своїй роботі різними принципами та арсеналом відмінних архітектурних форм, що знайшло відображення у вигляді споруд. Тим вагомішою в цьому зв'язку видається заслуга будівничих початку XVII ст., котрі, здійснюючи грандіозні перебудови, створили гармонійний ансамбль, що вражає своєю величчю та красою.

Культові споруди, пристосовані до оборони. Одним із найстаріших храмів, пристосованих до оборони, є **Богоявленська церква Острозького замку**, яка розташована в північно-східній частині Замкової гори, над глибоким оборонним ровом, що захищав замок із півночі.

Церква зведена десь у другій чверті XV ст., про що свідчить приписка на полях старовинного пом'яника Дерманського монастиря про будівництво її князем Василем Острозьким¹⁶. Пристосування храму до оборони відноситься до першої чверті XVI ст.¹⁷ і пов'язане з модернізацією Острозького замку. У результаті заміни дерев'яно-земляних укріплень, що існували тут раніше, на кам'яні оборонні споруди, які мали захищати замок із півдня, заходу й частково півночі, а також після включення монументальних споруд, зведених раніше – вежі Мурованої та Богоявленської церкви – в єдину систему укріплень Замкової гори комплекс набув вигляду багатобаштового замку з порівняно рівномірним розміщенням башт по периметру, чим було забезпечено надійний його захист.

Потовщення північної стіни Богоявленської церкви додатковою кладкою

¹⁵ Годованок Е. М. Исследования Троицкого монастыря-крепости в с. Межиричи-Острозькие (1967–1971 гг.) // Методфонд НДІПАМ, № 542 (депонований рукопис), с. 9.

¹⁶ Памятники, изданные Временной комиссией... – Т. 4, отд. 1. – С. 108.

¹⁷ Годованок Е. М. Замок в Остроге. Диссертация на соискание ученой степени кандидата архитектуры (рукопись), 1971, с. 86–87.

цегли та перетворення її в складову північної оборонної стіни замку призвело до влаштування в її нижній частині чотирьох бійниць. У результаті цього виникли внутрішні камери бійниць, перекриті лучковими склепіннями. Над бійницями було також влаштовано чотири вузькі вікна, обличковані готичними арочками, що, ймовірно, також використовувалися для ведення вогню.

На перетворення північної стіни Богоявленської церкви у складову оборонної стіни замку вплинуло також обладнання у верхній її частині бойового проходу, захищеного цегляними зубцями. Нижня частина зубців добре простежується на фото 80-х рр. XIX ст.¹⁸; проміжки між ними у цей час уже були закладені цеглою. Зубці показані також на поперечному перетині Богоявленської церкви, опублікованому В. Луцкевичем¹⁹. Необхідно також відзначити, що крім Богоявленської церкви серед культових споруд XV–XVI ст. такий приклад влаштування бойового проходу та зубців не зустрічається. За розмірами та параметрами зубці, що захищали обхід у верхній частині північної стіни Богоявленської церкви, ближчі до зубців, які вінчали замкові вежі, але мілкіші від них.

У процесі „відновлення” руїн Богоявленської церкви, здійсненого наприкінці XIX ст., від старовинного замкового храму збереглася тільки північна стіна. Основна її частина залишилася в тому вигляді, в якому вона знаходилася перед „відновленням”, із переобладнанням XVI ст. У бійницях нижньої частини цієї стіни було влаштовано віконні заповнення з подвійними рамами. При цьому внутрішні камери бійниць стали менш глибокими, а їх шoki дещо змінили початковий напрямок. Крім того, у другій бійниці (рахуючи від вівтарних апсид), найбільше пошкодженій, було влаштовано новий кам'яний блок із ключоподібним отвором. Вузькі вікна, обличковані готичними кам'яними окладами, розташовані у верхній частині стіни, майже не зазнали змін. Але у стіні було розібрано верх, унаслідок чого знищено надзвичайно цінну деталь – бойовий прохід, захищений цегляними зубцями, що з'єднувався з кам'яною оборонною стіною замку. Після перебудови кінця XIX ст. замість бойового ходу утворився невеликий односкатний дах; сліди зубців повністю знищені.

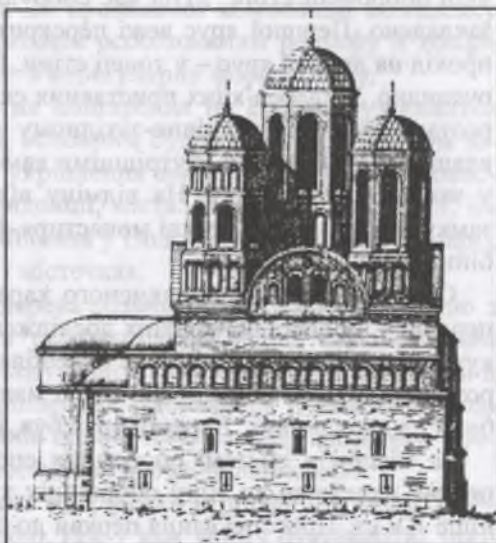

Рис. 3. Богоявленська церква
Острозького замку XVI – кін. XIX ст.
Півн. фасад. Проект відновлення В. Токарева

¹⁸ Санкт-Петербургское отделение Института археологии РАН, фотоархив, Q 357, № 3.

¹⁹ *Luszczkiewicz W.* Ruina Bohojawleńskiej cerkwi ... – S. 81, rys. 3.

За тим самим принципом органічно включено в склад оборонних укріплень Успенську церкву Святогірського Успенського монастиря в селі Зимно, зведену 1495 р.²⁰ Храм був споруджений для посилення оборони північної частини монастирського двору, біля північної стіни, що існувала раніше, причому частина цієї стіни стала північною стіною Успенської церкви. Таке розміщення храму дозволяло максимально використовувати площу монастирського подвір'я, що було особливо важливим, оскільки забудова замків та монастирів, звичайно, була дуже насичена.

Як з'ясовано Г. Логвином під час досліджень 1946–1947 рр., під час спорудження Успенської церкви в її об'єм, зокрема у віттарну частину включено одну з оборонних башт, зведених на північній ділянці стіни, вхід до якої влаштували з віттаря. У плані ця вежа має неправильну форму. У трьох її ярусах розміщено бійниці. З іншими вежами монастиря-фортеці вона поєднана оборонним ходом коло бійниць оборонних стін. Для цього у західній стіні, на рівні третього ярусу було влаштовано отвір для виходу на бойовий хід північної оборонної стіни²¹. Під час спорудження Успенської церкви прохід було закладено. Перший ярус вежі перекрито циліндричним склепінням із цегли, прохід на другий ярус – у товщі стіни. Перехід із другого ярусу на третій був, очевидно, по дерев'яних приставних сходах. У двох рівнях гвинтових сходів, розташованих на північно-західному куті Успенської церкви, також було влаштовано бійниці з внутрішніми камерами; з них можна було вести вогонь у західному напрямку. На відміну від Богоявленської церкви Острозького замку, в Успенській церкві монастиря-фортеці в селі Зимно в нижньому ярусі бійниць не було.

Основні обладнання захисного характеру знаходилися у верхній частині церкви. У процесі попередніх досліджень тут було виявлено основи чотирьох кутових веж, які в різний час переобладнувалися, а наприкінці XIX ст. були розібрані. У цих вежах, які в плані мали фактично квадратну форму, бійниці були на двох рівнях. Верхній ярус був, імовірно, восьмигранним²².

За місцем у системі оборонних споруд та своєю структурою Успенська церква належить до типу оборонних храмів. Такі храми з'являються не раніше XV ст. Пристосування церкви до оборони викликало зміни в архітектурі та організації внутрішнього простору, що призвело до відмови від бокових куполів. Замість них було влаштовано чотири вежі по кутах, унаслідок чого формами своїх завершень церква наближається до замку. При такому вирішенні центральний купол був не потрібний, тому він поступово зникає.

1724 р. Успенську церкву переобладнали. У цей час розібрано дві східні башти з метою надання храму вигляду католицького костелу. Очевидно, 1865 р., під час невеликого „відновлення” храму, замість попередніх верхів,

²⁰ *Левцук О. И.* Историческое описание Владимирско-Волынского Успенского храма... – С. 9–10.

²¹ *Логвин Г. Н.* Архитектурный комплекс в Зимно... – С. 90, 92.

²² *Логвин Г. Н.* Архитектурный комплекс в Зимно. Диссертация на здобуття вченого ступеня кандидата архітектури (рукопис), 1948, с. 137.

що залишилися на західних кутових баштах, було влаштовано куполи на круглих барабанах, а старовинний квадратний ярус залишено у початковому вигляді. Під час капітального ремонту 1891 р. було розібрано дві західні башти, а замість них споруджено три цибулиноподібні куполи, що повністю змінило вигляд, який храм мав у XV ст.

Аналіз оборонних комплексів монастирів-фортець показує, що ці ансамблі відображали загальні закономірності розвитку військової архітектури.

Одна з найхарактерніших рис оборонного будівництва полягає в тому, що монастирі-фортеці формувались на місці давніх укріплених поселень, храмів, скитів. Отже, місце обране раніше, в XI–XIII ст., повністю відповідало новим вимогам оборони. Традиції простежуються в оборонній архітектурі, у першу чергу, у тому, що вирішальним фактором при виборі місця для зведення відповідних споруд далі залишаються наявність природних рубежів, особливості рельєфу, водні перепони. І хоча в спорудах, зведених на Волині в XIV – другій половині XV ст., помітне тяжіння до правильної композиції комплексу монастиря-фортеці, всі вони підпорядковані особливостям рельєфу й конфігурації площадки зведення, а тому мають нерегулярну форму плану.

У кінці XIV–XVI ст., незважаючи на поширення на Волині будівництва оборонних споруд із каменю та цегли, основним будівельним матеріалом залишається дерево. Дерев'яно-земляні укріплення захищали не тільки монастирі, а й королівські та магнатські резиденції, міста. Відомо, що в XVI ст. існували або були зведені дерев'яні укріплення у Володимирі, Луцьку, Степані, Любарі, Крупі, Олиці та інших містах і містечках.

Будівництво оборонних споруд із дерева розвивалося в часі паралельно з мурованим. Незалежно від матеріалів та конструкцій перед архітекторами стояли одні й ті самі завдання, і вони керувались тими самими принципами й прийомами. У дерев'яно-земляних укріпленнях відбувалися ті самі зміни, що й у мурованих – еволюція форм їх планів йшла в тому самому напрямку, оборонні споруди та захисні укріплення поступово вдосконалювалися.

У дерев'яно-земляних монастирських оборонних укріпленнях кінця XIV–XVI ст. безпосередньо та більшою мірою, ніж у кам'яному будівництві, продовжувалися традиції руських фортифікацій домонгольського періоду. Як і раніше, вирішальним фактором при виборі місця все ще залишаються особливості рельєфу, наявність природних захисних рубежів та водоймищ. Форма плану дерев'яних укріплень була нерегулярною, оскільки узгоджувалася з формою та рельєфом площадки, на якій зводилося укріплення. На відміну від оборонного будівництва сусідніх земель, де в цей час збільшується кількість дерев'яних укріплень з планами регулярної правильної геометричної форми, на території Волині такі укріплення, як правило, не зустрічаються. Серед дерев'яно-земляних укріплень XV–XVI ст. відоме лише одне з планом геометричної форми – це фортифікації в поселенні Степань.

Процес модернізації та вдосконалення оборонних комплексів майже одночасно охопив усю Середньосхідну Європу – Угорщину, Польщу, Велике кня-

зівство Литовське, складовою якого була Волинь, Московське князівство.

Перебудова та переобладнання оборонних споруд відповідно до нових вимог у кожному конкретному випадку набирали форм, характерних для даного ансамблю. Модернізація йшла в декількох основних напрямках і включала часткову або повну заміну дерев'яно-земляних укріплень кам'яними, збільшення кількості веж та перетворення вже існуючих укріплень у багатобаштові з відносно рівномірним розміщенням башт по периметру оборонних стін, зміни в принципі розміщення веж, що набувають тепер підковоподібної або півкруглої чи круглої в плані форми, збільшення висоти оборонних стін та надбудову й підвищення веж, збільшення товщини стін та веж, підсилення їх прокладками з каменю й цегли, влаштування бійниць із внутрішніми камерами.